

## Etimológiai megjegyzések

### 1. chanti K. *kàk-tùnt* 'kleine Gänseart'

1. KÁLMÁN BÉLA NyK. LII, 146—147 a manysi (PALL.) *Laek*, (AHLQV.) *lak* 'anser erythropus' szót összekapcsolja a chanti (PAAS.) K. *kàk-tùnt* 'kleine Gänseart' madárnévvel. Felteszi, hogy PALLAS *ae* jele a manysi szóban a ciril я átírásaképpen szókezdő \**l'*-hangról tanúskodik, s a két obi-ugor szó kezdőhangját (*l*, *k*-) a fgr.\**l'* folytatójának tekinti. Felveti azt a lehetőséget is, hogy a szónak köze van a „laak-osztják” (= a szelkupok egyik nemzetsége) elnevezéshez is, amelyet CASTRÉN „Gänse-Ostjaken”-nak fordít.

Magyarozatára visszatér KÁLMÁN BÉLA a NyK. LIV. kötetében, s a KARJALAINEN-TOIVONEN szótár adataival támasztja alá korábbi feltevését a két szó összefüggésére és a szókezdő \**l'*-re vonatkozólag. KÁLMÁN a chanti K. *kàk-tùnt* mellé állítja még a következő chanti nyelvjárási szavakat<sup>1</sup> (KARJ.-TOIV. 1115 b) DN. *tàk'là'k* pl. *tàk'là'gət* 'eine Gänseart (die kleinste)', *t. tunt* 'eräs hanhilaji'; V. *l'ä'χ'lo'η'f'* 'eine Gänseart, Baumgans', VK. *l'ä'γ'lon'f'* 'eine Gänseart (mit einer Blesse auf der Stirn)', Trj. *l'àk'ə'o'η'f'* 'mittelgrosse Gänseart (schwarzbraun)' (NyK. LIV, 256).

A KÁLMÁN BÉLÁTÓL újabban felsorolt adatok közül a tremjugáni nyelvjárásból származó szó *l*-hangja nem a finnugor \**l'*-képviselését mutatja (*l'*, *l'* lenne várható), bár ezt még a különböző *l* hangok képviseléseinek összekeveredésével is lehetne magyarázni (ilyen példákat említ TOIVONEN: FUF. XX, 78). Véleményem szerint azonban a KÁLMÁN BÉLA által említett chanti szavak egy része nem a manysi *lak* szó megfelelője.

A K. *kàk-tùnt* 'kleine Gänseart, чагвоӓ' kifejezés PAASONEN—DONNER szótárában nem önálló címszóként szerepel, hanem a K. *kàk* 'Kante, Ende', J. *kàk* (*kikkəm*) 'Spitze, Ende' címszóhoz tartozó cikkekben van megemlítve. Ez utóbbi szóra idézhető még: (KARJ.-TOIV. 897b—898a) DN. *tà'k*, pl. *tà'gət* '(kleine) Landzunge; Spitze einer Landzunge; vorragende Spitze, Ecke; (Salym) Absatz des Schuhs; (Salym) kleines Stückchen, Bröckchen'; DT. *tà'k* 'Absatz (des Schuhs)'; Fil. *tšàk* 'Landzunge, Ecke'; Cing. *tàk* 'Landzunge, kleine Landzunge'; Cseszn. *tàk* 'Hammer'; Kr. *tàk* (*tàkət*) 'ein hervorstehendes Knötchen, vorragendes Ende, Spitze, Bord, Kante, Rand (z. B. des Tisches; selt.), Spitze einer Landzunge; kleines Stückchen, Bröckchen von etw.'; VK. *tà'k* '«vorrangende Spitze»; Likr. *tàk* (*tàkəθ*) 'hervorstehende Spitze eines Baumes, Grases usw.'; Mj. *tàk* (*tà'k'*) 'hervorstehende Spitze eines Baumes, Grases usw.'; Mj. *tàk'* (*tà'k'*) id.; Trj. *tà'k* 'vorrangendes

\* Vö. KÁLMÁN: 274. l. — A szerk.

<sup>1</sup> Az adatokat nem KÁLMÁN cikke szerint sorolom fel.

Ende, Spitze; Eiszacke; dünner, aus dem Boden ragender Stamm eines Baumes'. *uñantən t'*. 'niemen kärki'; Ni. *šák*: *ueššák* 'Stirn', *šák*: *päwetšák*; Kaz. *šák* 'Fischkeule; Hammer'; O. *šax, šák* = Cseszn. (l. még OL. 3: < őschanti \*á); (CASTR.) *tak* 'Landspitze'; (PATK.) I. *tak* 'Endchen oder Stückchen von irgend einem Gegenstande, Eisenstück u. s. w.; Landspitze', *tak* 'Hammer'; (AHLQV.) É. *sak* 'Hammer'.

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a chantiban szókezdő \*č- vagy \*c-hanggal van dolgunk. Ilyen szókezdő hangot tesznek fel SETÄLÄ (FUF. II, 239), WICHMANN (FUF. XI, 260) és PAASONEN is (S-laute 121; Beiträge 160), amikor a chanti szót a komi (WIED.) *tšuk* 'einzeln stehender Berg, Bergkegel', WICHM.) Pecs. *tšuk* 'Anhöhe, Hügel', L., I., Ud. *jur-tš*. 'Knorren am Hinterknopfe, Kopfwirbel', a lapp N. *čokka* 'cacumen, cuspis, vertex montis, capitis', L. *čockko* 'Bergspitze', K. *čokk* 'Spitze', és a fi. *sukki* 'spitzfindig' szóval vetik össze.<sup>2</sup>

2. A K. *käk-tünt* összetételnek — az első tagot tekintve — pontos mása a (KARJ.-TOIV. 903a) Ni. *sákuōis*, Kaz. *šák-kuōi*, O. *šáxuāi* 'kleinste Gänseart'; (AHLQV.) É. *sak-voi, dak-voi* 'anser ruficollis'; (PALL.) *Tschakwoi*, melynek második tagja az 'állat' jelentésű szó.<sup>3</sup> Ebből származik az orosz *уазвоū* (l. KÁLMÁN: NYK. LIII, 166; Acta Lingu. Hung. I, 265). KÁLMÁN az orosz nyelv obi-ugor elemeit tárgyaló munkájában a chanti *sákuōis* első tagját hangutánzó eredetűnek tartja (i. h.), a K. *käk-tünt* első elemével való összefüggése azonban szerintem kétségtelen. Ezt alátámasztja AHLQVIST *dak-voi* adata<sup>4</sup> és az, hogy a *käk-tünt* jelentése 'уарвоū'. A K. *käk*-nak megfelelő szó önmagában és -*li* képzővel is előfordul madárnévként: Kaz. *šák* 'ein Singvogel, in dessen Nest der Kuckuck sein Ei legt' (KARJ.-TOIV. 898a), *šáxli* 'eine Gänseart (wohnt immer am Ob)' (i. m. 903a). A Kaz. *šák* alak esetleg tapadás útján jött létre a *šák-kuōi* összetételből, illetőleg szókapcsolatból, s ekképp önállósulván, már hozzájárulhatott a -*li* képző is.

Milyen összefüggés van e szavak és a KÁLMÁN BÉLÁTÓL idézett DN. *t'akläk*, V. *l'ä'xlo'n'f*, VK. *l'ä'ylon'f* és Trj. *läl'äo'n'f* között?

a) DN. *takläk*. A szó első tagja valóban azonos a K. *käk-tünt* első tagjával, s így a Ni. *sákuōis* szóhoz és társaihoz tartozik. Második tagja a (PAAS.-DONN.) K. *lak*, J. *lak* '?перепелка, eine Vogelart'; (KARJ.-TOIV. 472a) Ni. *lák*, Kaz. *lák*, *lák'i* 'kleine Gänseart'.

b) Trj. *läl'äo'n'f*. E szó előtagja véleményem szerint azonos lehet az előbbi Ni. *lák* madárnévvvel, bár önállóan a Trj. nyelvjárásból ez a szó nem mutatható ki. A tremjugáni adat nemcsak az 1115b lapon szerepel a KARJALAINEN—TOIVONEN szótárban, hanem a 479a lapon önálló címszóként is előfordul *läl'äo'n'f* alakban 'eine Gänseart, Löffelgans' jelentésben, s utána utalás található a Ni. *lák* címszóra. Hangtanilag is sokkal meggyőzőbb, ha ehhez kapcsoljuk a Trj. szót, mintha fgr. \*l'-ből erőltetetten soráttolódással próbáljuk magyarázni.

c) V. *l'ä'xlo'n'f*, VK. *l'ä'ylon'f*. A DN. *t'*- és a K. *k*- mellé állítva ez a két szó lenne bizonyíték arra, hogy a *käk-tünt* szókezdő mássalhangzója

<sup>2</sup> Ez az egyeztetés nem kifogástalan: a magánhangzómegfelelés nem szabályos (l. 50. lap).

<sup>3</sup> Hasonló madárnévalakulatok pl.: DN. *untkorop* 'Specht' < DN. *u'nt* 'Wald' (KARJ.—TOIV. 56a); Trj. *hōlk'äy* 'ein kleiner Vogel' < DN. *hāt* 'Nase, Schnabel; Vordersteven; Spitze', Ni. *hāt* id. és 'Landzunge, Landspitze' is (i. m. 642—3).

<sup>4</sup> AHLQVIST *d* jele *dž* (= ? *tš*) hangértékű.

fgr. \*l'-re megy vissza. A V. és VK. adatok l'-je természetesen nem kapcsolható össze a DN. t'á'k ~ O. sák szókezdő hangjaival. Feltehető lenne ugyan, hogy a V. l'ä'χ-, VK. l'ä'y- a 'Spitze' jelentésű VK. tāk' szóval függöttek össze, s hangalakjuk később, más l csoportba tartozó szók analógiájára változott meg, azt hiszem azonban, hogy a V. és VK. szavak első tagja inkább a Ni. lāk' 'kleine Gänseart' szóval függ össze. A Ni. lāk' és Kaz. lāk' 'kleine Gänseart' megfelelői a V. és VK. nyelvjárásban nem ismeretesek ugyan, de talán éppen ezzel lehet magyarázni azt, hogy e két nyelvjárásban szókezdő l'-hangot találunk a l'ä'χlo'ŋ'ξ stb. szóban. Az alapszó elhomályosodása után lehetővé vált, hogy a szót más, hasonló hangalakú, még használatban levő szóhoz asszociálják, s az eredetileg palatalizálatlan szókezdő l- helyett l'-keletkezzék. Azon szavak közül, amelyeknek hangalakja analógikus úton megváltoztathatta a V. és VK. szavak szókezdő likvidáját, elsősorban a 'schiessen' jelentésű DN. tāk'tā', V. l'ä'χtā', Vj. l'ä'χtā' igére gondolhatnánk (KARJ.—TOIV. 1115b—1116a).

3. A K. kāk-tünt és a DN. taklā'k első tagja tehát valóban összetartozik, de nem állítható a manysi lak mellé megfelelésképpen, minthogy a chanti szó eredeti szókezdő \*č-, \*ć- hangot tartalmaz. E chanti szó megfelelőjéül az alábbi manysi szót ajánlhatjuk: (KANN.) K. šāχ-: šāχβōχlonē 'пестрый, маленький гусь, bunte, kleine Gans' (MSFOu. CI, 455); šāχβōχ māyləp βi'slonē pōββi | tā't kēñštā'n 'Als gänsebrüstige kleine Gänseküchlein | beratet euch dort' (i. m. 307). A szó a manysiban tehát ugyanolyan összetételben és jelentésben szerepel, mint a chanti Ni. sakuōis'. A szókezdő chanti D. t', ts, K. k, Ni., Kaz., O. s ~ manysi K. š (Szo. š, T. tš) megfelelés szabályos (~ MUNK. É. s ~ D. š, s')<sup>5</sup>. A manysi šāχβōχ adatban, valamint a chanti Ni. sakuōis' szóban és nyelvjárási változataiban, továbbá alapszavában, a DN. tā'k, O. sāk stb. szavakban található magánhangzómegfelelés nem akadályozza az egyeztetésnek. Az északi és déli chanti ā, keleti chanti ä megfelelése a manysiban: déli ā, északi ā szokott lenni, a K. nyelvjárásokban azonban rendszerint diftongust találunk. Pl. chtDN. kā'ttəpā', V. kāt'! 'tā', O. kāt'ltā' 'ergreifen' ~ msTJ. kāt, AK. kāt, KK. kōāt, Szo. kād 'Hand' (I. STEINITZ, FgrVok. 40 kk; KANNISTO, WogVok. 1 kk; uő: FUF. XIV, 33). Olykor azonban a K.-ban diftongus helyett labializált ā<sub>o</sub> jelentkezik (KANNISTO, WogVok. 4). A manysi K. šāχ- szó magánhangzója tehát nem teljesen szabályos megfelelése a chanti szónak. Minthogy más nyelvjárásból nem ismerem a szót, feltehető, hogy az nem az ósmansyi \*ā, hanem a KANNISTO feltette \*ā, \*ε vagy \*ε sorába került át, ahol a K.-ban ā, ā<sub>o</sub> jelentkezik (KANNISTO i. m. 16 kk, 26—7, 29 kk). A magánhangzómegfelelésre idézhetjük az alábbi példákat: chanti Ni. šāritā' stb. ~ manysi Szo. šārii-, AK. šāri-, KK. šāri- 'verbrennen' (I. KARJ.—TOIV. 916a és KANNISTO, WogVok. 27); chanti DN. nāi, V. nāi, Vj., VK. nāi, Likr. nāi, Trj. nāi 'Dame, Gattin' ~ manysi TJ. nāi, AK. nāi, Szo. nāi 'Edelfrau' (KARJ.—TOIV. 561a; KANNISTO, WogVok. 16); chanti DT. āpā, (Vj. ēlā), Trj. āpā, Ni. āpā, Kaz. āpā, O. pl 'Deckel' ~ manysi KK. -ālā, Szo. -ā'la (I. TOIVONEN: FUF. XXIX, 165).

4. Lehetségesnek tartom, hogy a chanti DN. tā'k szó családja esetleg két (vagy három?) eredetileg külön szó alaki egybeesésével jött létre. Feltűnő

<sup>5</sup> Vö. manysi TJ. tšerk-, AK. šāry-, KK. šōary-, FK. šōary-, FK. šōary- P., VN., AL. šārr-, FL., Szo. šāry- 'bedauern' ~ chanti Trj. tšāry'āpā, Ni. šāritā, Kaz. šāritā, K. kāraōt 'schmerzen'; manysi AK. šāra-, KK. šāri-, Szo. šāri-, stb. 'verbrennen' ~ chanti Cing. tōrāDā, Kr. tōrā'tā, Ni. šāri'tā, Kaz. šāritā, O. špidā' id. stb.

ugyanis, hogy a 'Spitze, Ende, Landzunge, Stückchen, Bröckchen' jelentésű chanti szavak némely nyelvjárásban 'Hammer, Fischkeule' jelentésben is előfordulnak (Cseszn., Kaz., O.). Ez jelentésstanilag még megmagyarázható lenne. A manysi nyelvben — MUNKÁCSI adatai között — előfordul azonban egy hasonló jelentésű szó: É. *sāk, śak*, K. *śoqk'* 'sulyok, pöröly, kalapács; пая' (VNGy. I, 273; II, 0550, 516; 1. még MUNKÁCSI—KÁLMÁN 348). Ez a szó tökéletesen megfelel hangalak szempontjából a DN. *tāk* szó nyelvjárási változatainak. Minthogy azonban KANNISTO kondai adatában pedig diftongust (*oa*) találunk, nagyon valószínűnek látszik az a feltevés, hogy két szóval van dolgunk, amelyek a chanti nyelv egyes nyelvjárásaiban alakilag egybeolvadtak. Feltevésünk mellett szól még az is, hogy KANNISTO szövegeiből ismerek egy ugyancsak kondai *śōāχ* 'Keule' szót is (MSFOu. CI, 97; vö. még: *ἰβσῶαχ* 'деревянная колотушка, hölzerne Keule (z. B. für die Arbeit mit dem Stemmeisen)' i. m. 403). KANNISTONAK ez az adata MUNKÁCSI lejegyzését hitelesíti.

A szamojéd nyelvekből idekapcsolhatjuk a nyenyec (LEHT.) P. *šākkō* '(Wild)gans (anser pulchricollis)' szót: P. *tēm̄m̄ōr-β̄ēšōkkōr šākkōm'* *kānp*, *šākkō χajje* 'Der Spatzenalte bat die (Wild)gans (anser pulchricollis), die (Wild)gans ging' (MSFOu. XC, 67); Lj. *narrū karrāyannvā | jūt jāptā māttū | šī'kkū' β'ē'kraχpā'* 'An der Biegung des Erdrückens | sind zehn schlanke Zelte | ähnlich einem Gänsehals' (i. m. 591), valamint talán a szelkup (CASTR.) *seāk* 'Wendehals', demin. *seākaceā*, (PÁPAI K.) *šākkodē* 'kacsafajta' szót is. A nyenyec szó első szótagi magánhangzója jól illik az obi-ugor alakokhoz (l. STEINITZ, FgrVok. 135—6). A szó végén levő *-kō* elem kicsinyítőképző. A szelkup adatok száma gyér ahhoz, hogy biztosat lehessen mondani róluk. nyelvjárási hovatartozásuk is bizonytalan. A nyenyec első szótagbeli *ā*-nak a szelkupban leginkább *a*, *oa* felel meg (l. LEHTISALO, MSFOu. LVI, 71—73). Mindazonáltal — bár CASTRÉN és PÁPAI KÁROLY hangjelölésére építeni nem lehet — előfordul nyenyec *a* ~ szelkup *ä, è, y* hangmegfelelés is. Pl. a nyenyec *pā* 'Baum' ~ szelk. *pē*; nyeny. *jadaptau* 'begegnen' ~ szelk. *tetalzan*; nyeny. *nān* 'Brot' ~ szelk. *nān*; nyeny. *jāhā* 'Fluss' ~ szelk. *ky, kē, kēge* stb. megfeleléseket látva a szelkup *seāk* szót rokonságba állíthatjuk a nyenyec *šākkō*-val.

Ha pedig ez a madárnév a szamojéd nyelvekben kimutatható, akkor — feltéve, hogy nem kölcsönzéssel van dolgunk — arra is gondolhatunk, hogy a DN. *tāk* szócsalád h á r o m szó konvergens, alakilag együté tartó fejlődésének eredményeképpen jött létre. Ezek közül az egyik jelentése 'Spitze, Ende', a másodiké 'Hammer', a harmadiké 'eine Gänseart' lehetett. Akár egy, akár eredetileg több különálló szónak tekintjük őket, az biztos, hogy az obi-ugor szavak magánhangzói magashangú alapnyelvi hang fejleményei, s így nem vethetők össze a fent idézett lapp és komi szókkal. Ezeknek a szelkup N. *hok*, Jel., B., Taz, Kar. *sok* 'Vorgebirge, Landzunge', (PÁPAI K.) *šok* 'мысь' szókkal való rokonsága (l. PAASONEN, Beiträge 160; SETÄLÄ: JSFOu. XXX/5, 37) azonban valószínű.

5. A manysi *lak* 'anser erythropus' szónak tehát nincs köze a KÁLMÁN BÉLÁTÓL idézett *kāk-tūt*-hoz és társaihoz. Össze lehet kapcsolni viszont a chanti (KARJ.—TÖIV. 472a) Ni. *lāk'*, Kaz. *lāk'*, *lāk'ī* 'kleine Gänseart'; (479a) Trj. *lāk'āo'nē* 'eine Gänseart, Löffelgans' és esetleg a (1115b) V. *l'ā'χlo'n'ē*, VK. *l'ā'χlon'ē* 'eine Gänseart' szavakkal, amelyekről fentebb szó volt.

KÁLMÁN BÉLÁnak ahhoz a megjegyzéséhez, hogy a *lak* szónak köze lehet a „laak”-szamojédok nevéhez, hozzá kell fűznünk, hogy ez a szó a szamojéd nyelvekben, tudtommal, nem ismeretes. CASTRÉN közli, hogy a szelkupokat a ketek (= jeniszeji-osztjások) *lak*, *lāk* (plur. *lagen*) néven nevezik (Versuch einer JO. u. kott. Sprachlehre 175, 249), s hogy ez a szó ’Gans’ jelentésű (Reiseberichte 260). CASTRÉN még pontosabban is tudósít erről az elnevezésről. Észereint a ketek a szelkupoknak csak az egyik, Taz-menti nemzetségét nevezik így. A szelkupoknak ez a nemzetsége *limbel-gum*-nak (DONNER KAI átírásában: *lambel-tamdār* = ’sas-nemzetség’) nevezi magát (Reiseberichte 260; l. még JSFOu. LIV/1, 84, 86). Hogy a két *lak* és az obi-ugor *lak* között kölcsönzési viszony áll fenn, az szinte kétségtelen, de a kölcsönzés irányának megállapítására jóformán semmi támaszpontunk nincsen.

## 2. nyenyec *lāβ* ’Pferd’

A magyar *ló* szó megfelelői az obi-ugor nyelvekben ismeretesek, s a szó ugorkori voltából fontos őstörténeti megállapítások tehetők az ugor lótartásra vonatkozólag. A szó LEHTISALO nyenyec szövegeiben is felbukkan: *russāw tōšotu*, *lāβχannu tōšotu* ’Ein Russe kommt, kommt mit dem Pferde’ (MŠFOu. XC, 85). A szöveg az erdei nyenyec nyelvjárásból származik, LEHTISALO a Majkovszkaja folyó mellett jegyezte fel 1914 őszén. A Majkovszkaja folyó — éppen úgy, mint a Kizeljovszkaja vagy a Ljamine — az Irdis torkolatától keletre ömlik az Obba észak felől (i. m. X). JOKI szerint a Maik. nyelvjárás azonos a LEHTISALO által egyéb helyeken Ni. jelzéssel feltüntetett *nitse’ej*-menti nyelvjárással (FUF. XXXI, Anz. 55). A nyenyec szó természetesen átvétel a chanti nyelvből (vö. PAAS. J. *lāv*, KARJ. O. *lav*, Trj. *lāv*, Kaz. *lav*). A szöveg maga is arra mutat, hogy a lovat azon a vidéken nem a nyenyeczek használják.

## 3. ket *bōngāl* ’Knoten’

A szamojéd és jeniszeji népek régi érintkezéseiről írott cikkemben (Acta Orient. Hung. III, 79–80) megemlítem, hogy A. J. JOKI a nyenyec *mānk* ’Strick’ szót és családját a ket (CASTR.) *bōngol*, (DONN.) *bōngāl* ’Knoten am Band u. dgl.’ szó átvételének tartja. I. h. rámutattam arra, hogy JOKI származtatása sem módszertanilag, sem hang-, illetve alaktanilag nem fogadható el. A ket szót régi szamojéd jövevényszónak tekintettem, amelynek szókezdő *b*-je a jeniszeji nyelvekben ismeretlen szókezdő *m*- helyén hanghelyettesítés útján keletkezett.

Fenti munkámnak az a megállapítása helyes volt, hogy a szamojéd szó nem lehet jeniszeji eredetű. A ket szó szamojéd eredetére vonatkozó feltevésemet azonban módosítanom kell.

A nyenyec (LEHT.) Sz. *mānk*, P. *mānkat* stb. ’an der Seite der Zeltdecke befestigter Strick, mit dem jene an die Zeltstangen gebunden wird’ ~ szelkup (DONN.) Tu. *mūkōl* ’Knoten’, ÉTa. *mukkōl* ’Band, Strick’, KTy. *mūkōl* ’Knoten’ szó chanti megfelelőit már CASTRÉN (Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen) és SETÄLÄ (JSFOu. XXX/5, 83) kimu-

tatta,<sup>6</sup> később LEHTISALO még a manysi *moxal* 'Knoten' szót is idevonta (MSFOu. LVIII, 136). JOKI véleménye szerint a manysi adatok szóbelseji mássalhangzója arra mutat, hogy az obi-ugor nyelvekben szamojéd jövevény-szóval van dolgunk (FUF. XXIX, 218).<sup>7</sup> Az azonban, hogy a manysiban az *-ŋk-* hangkapcsolat helyén *-x-* áll, nem jelenti azt, hogy a szó átvétel a szamojédéből. Hiszen több példa van arra, hogy az *-ŋk-* ~ *-x-* váltakozás a manysiban nem ismeretlen. Legutóbb LAKÓ GYÖRGY foglalkozott e jelenséggel (NyK. LIII, 232–3), s ezért felesleges bővebben tárgyalnom. Emellett azonban az É. *moxal* 'bog, kötelék' jelentésű szó származékai között olyanokat is találunk, amelyekben a nazális elem megőrződött: *monxalti* 'kötöz, gombolyít, körbe fog' (MUNKÁCSI—KÁLMÁN, VNGy. III/2, 216), *munxalti* 'begöngyölt' (i. m. 350). Ismeretes továbbá az északi manysiban egy *,moxi = munxal lätin* (göngyöltést jelentő szó), osztják szó" is (i. m. 315). Nem tudom, hogy itt az *,osztják"* jelző a *moxi* vagy a *munxal* szóra vonatkozik-e. Mindenesetre *moxi* vagy hasonló alakú szót 'Knoten' jelentésben a chantiban nem találtam. Így feltehető, hogy MUNKÁCSI fenti megjegyzése a *munxal*-re vonatkozik. Ebben az esetben pedig a *moxi* adatban a manysi szó *-l* képző nélküli alakja áll előttünk, s ez is a szamojédéből való átvétel ellen szól.

Semmi akadályja sincs tehát annak, hogy a szamojéd és obi-ugor szavak közötti rokonságot tagadjuk.

A manysi és chanti szók első szótagjának magánhangzója obi-ugor, illetve fgr. \**u-*ból származhat (I. STEINITZ, FgrVok. 54 kk.; uó. OstjVok. 61). A szelkup adatok *u-*ja is összhangban áll ezzel a feltevéssel, és a nyenyec szó *a-*ja sem mond ellent neki.<sup>8</sup> Mindenesetre érdekes, sőt talán különös, hogy a 'Knoten' jelentésű szó a manysi, a chanti és a szelkup nyelvben egyaránt *-l* képzővel hangzik. Ez a tény talán a szamojédéből való átvétel mellett szólhatna, meggyőződésem szerint azonban ez a jelenség inkább konvergens fejlődés eredménye lehet. A szelkupban az *-l* nomen denominale képző igen gyakori, a manysiban és a chantiban pedig bizonyára obi-ugorkori örökség, amelyek kialakulásában egy másik 'Knoten, Knollen' jelentésű finnugorkori szó *-l* képzős alakja is szerepet játszhatott. Ez a szó a chantiban is megvan: \**-l* képzővel<sup>9</sup> (KARJ.—TOIV. 691a) DN. *po'ŋxät*, Kr. *ponxät* 'Knollen (am Baume)', Trj. *p'u'ŋkät'* 'festgebackener Schnee (an der Stehplatte des Schneeschuhs)' és Ni. *puŋxät'* 'Unebenheit (auf der Birkenrinde)', Kaz. *pōŋcät'*, *pōŋkät'* 'Unebenheit (auf der Birkenrinde), Asthöcker, (Birken-, Baum-) knollen', illetve \**-t* képzővel: (KARJ.—TOIV. 692) DN. *po'ŋxät*, DT. *po'ŋxät* 'Geschwür, Eiterbeule, Karbunkel', Kos. *pōŋxät*, Cing. *pōŋxät* '(grosses) Geschwür, Geschwulst', Likr. *puŋkät'*, Mj. *pu'ŋkät'* 'Geschwür', Trj. *p'u'ŋkät* 'Geschwür, Geschwulst (bei Menschen, Tieren, Fischen), Eiterbeule', Kaz. *pōŋät'* '(breites, nicht hohes) Geschwür (mit wenig Eiter), (grosse) Eiterbeule, Schwären;

<sup>6</sup> Vö. chanti (KARJ.—TOIV. 517b) DN. *mu'ŋxät*, DT. *mu'ŋcät*. Kos., Fil. *muŋxät*, Cing. *muŋxät*, Kr. *mu'ŋxät*, V. *munxät'*, VK., Likr. *munxät'*, Mj. *mu'ŋkät'*, Trj. *mu'ŋkät'*, Ni. *muŋxät'*, Kaz. *mōŋcät'*, O. *mōŋxät* 'Knoten' stb., stb.

<sup>7</sup> JOKinak ezt a véleményét korábban én is valószínűnek tartottam (Acta Orient. Hung. III, 79).

<sup>8</sup> Vö. nyenyec *mqi* ~ szelkup *muktet* 'sechs'; nyenyec *qqrä* 'brennen' ~ szelkup *purtsab* 'Feuer machen', melyekben LEHTISALO szamojéd \**a* ~ \**ö* ~ \**ü* váltakozás nyomait sejtí (MSFOu. LVI, 87–90).

<sup>9</sup> L. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 160.

Knollen am Baum (nicht gross)<sup>10</sup>. A chanti szó megfelelője a manysiban: É. *pūnχlāp* ~ *poχlāp*, *poχlāp* 'gombos', s mindkét szót a komi *bugil* 'Buckel, Kugel', mordvin M. (AHLQV.) *pokil* 'Knäuel, Beule, Auswuchs', E. (RAV.) *pokol* 'kokkare, palanen', észt *pung*, IpN. *bug'ge* 'tumor, tuber' és a magyar *bog* szóval szokás egyeztetni (l. EtSz.; WICHMANN: FUF. XV, 21; LEHTISALO: FUF. XXI, 23; RAVILA: Vir. 1931, 309; STEINITZ, FgrVok. 55: < fgr. \*u).

A két *bōngāl* esetében tehát az a lehetőség is fennáll, hogy a szó a chantiból való átvétel.

#### 4. nyenyec *sāmpā* 'zaubern'

A nyenyec (LEHT.) O. *sāmpā* 'den Schatten eines Verstorbenen in die Unterwelt unter dem Klang der Zaubertrommel herabsingen', T. *sāmb'a-dā* 'unter dem Klang der Zaubertrommel Zaubertlieder singen', Szj. *sāmpa-nañno* 'der Zaubertlieder unter dem Klang der Trommel singt', U—C. *sāmpa-dāñno*, Szjo. *sāmb'a-dāñnō* id., Kisz. *hāmв'а-š* = O., Lj. *hāmв'іѣ* id. (präs. egyessz. 3. sz.); A. (MSFOu. XC, 172) *sāmpa-dāp'š*, I. (i. m. 188) *sāmba-dāv'š* 'Gesang vom Schamanen'; (REG.) *sambe-dānu* 'hexen'; (ПРОКОФЬЕВА: СБОРН. МАЭ. XIII, 127) *самбу-рц* 'шаманская парка', (i. m. 145) *самба-на* 'шаман' szó-család megfelelői a többi szamojéd nyelvben: enyec (CASTR.) Ch. *sabu-rināro*, B. *sabu-dēnado* 'zaubern'; (ПРОКОФЬЕВА i. m. 126) *саво-де* a legalacsonyabb kategóriába tartozó sámánokat hívják így „сносившиеся в похоронном обряде, не имевшие ни костюма, ни бубна, но жезла” ~ szelkup (CASTR.) Kar., B., Taz *sumba-η* 'singen, zaubern', Taz *sumbe-del-gum* 'Zauberer'; K., Cs. *sombe-rnan* 'zaubern', *sombe-ri-gum* 'Zauberer' ~ kamasz *sāma-lam* 'zaubern'; (DONN.) *sāmq-lām*, *sāmā-lām* 'schamanieren', *sāmq-nu* [l. partic.] *mqlām* 'ich werde schamanieren, ich will schamanieren' (l. SETÄLÄ: FUF. XII. Anz. 77; PAASONEN, Beiträge 106; LEHTISALO: MSFOu. LVI, 76).

A szamojéd szók etimológiájával T. E. UOTILA és T. LEHTISALO foglalkozott. UOTILA (Vir. 1929, 126—130) a fi *sampo* szóval és alakváltozataival (pl. *sampi*, *sammas* stb.) veti össze. UOTILA J. A. FRIIS nézetéhez csatlakozva azt vallja, hogy a finn mitológiában és népköltészetben előforduló rejtélyes *sampo* v a r á z s d o b volt, s a szó eredeti jelentését is ebben látja. Közvetlen bizonyítékok persze nincsenek arra, hogy a *sampo* v a r á z s d o b volt. UOTILA azonban felsorol néhány közvetett bizonyítékot erre vonatkozólag. Pl. a *sampo* ismertetőjelei közül egyesek olyanok, amelyek a lapp varázsdobnak is jellegetességei. Ennek ellenére UOTILA összeállítását kételkedve kell fogadnunk. A *sampo* mivoltának kérdéséhez nem merek hozzászólni, UOTILA etimológiájával kapcsolatban azonban néhány észrevételelem lenne.

KARJALAINEN és SETÄLÄRE való hivatkozással UOTILA maga is azt vallja, hogy a varázsdob finnugor, illetve uráli kori használatáról nincs biztos tudomásunk. A finn-szamojéd egyeztetés pedig a varázsdob uráli eredete

<sup>10</sup> Vö. még Kaz. *p'ng'aps'*, *p'ng'aps'*, O. *p'ng'βsi'* 'Geschwulst, Geschwür' stb. (KARJ.—TOIV. 692b). — A szó nazális-nélküli a váltóhangzós alakja (vö. STEINITZ, Fgr.Vok. 55) lehet a (KARJ.—TOIV. 666) DN. *pāyāl*, pl. *pa'ylāt* 'kurzer, dicker und runder Gegenstand; Mehlklümpchen; Beule, Knollen', Kos. *pāyāl* 'Knollen (am Baum), Cing. *pāyāl* 'runder Gegenstand, Knollen, Klümpchen', V. *pāyāl*: *uv'pāyāl* 'Kupferknöpfchen', O. *pāyāl* 'Knäuel, Knollen; Gewitter, Donner' stb.

mellett szólhatna.<sup>11</sup> A varázsdob használatát azonban a finnek szerinte is valószínűleg a lappoktól tanulták. Ilyen körülmények között furcsa lenne, hogy egy használatban nem levő tárgy neve fennmarad akkor, amikor a 'zaubern' jelentésű ige (\**sampaa*) a balti-finn nyelvekben nem mutatható ki.

A fi. *sampo* szót és családját SETÄLÄ (FUF. II, 142; Sammon arvoitus 600, 477 kk.) a lp. *cuobo* stb. 'Frosch' szóval egyeztette. Ebből az összeállításból szókezdő affrikátára következtethetünk, a szamojéd adatok viszont szókezdő uráli \*š- hangra mutatnak. Ugyanakkor tekintetbe kell vennünk még azt is, hogy a *sampo* szónak más magyarázatai is vannak.<sup>12</sup>

UOTILA egyeztetését egyébként E. N. SETÄLÄ sem fogadja el Sammon arvoitus című munkájában (272, 621).

A címben szereplő nyenyec szóval és családjával — mint említettem — T. LEHTISALO is foglalkozott a Virittjäя ugyanazon számában, amelyben UOTILA fentebb említett magyarázata is megjelent. LEHTISALO szerint a szamojéd szócsalád a kikövetkeztethetőleg 'sieni; rahka; gomba; tajték' jelentésű finn *sampa* szóval függ össze, amelyre a *sampa*, *sammas*, *sampaat* betegségneveket említi adatokul ('lapsilla tavattava suun limakalvon tauti; leuassa olevat rauhaset niiden turvoksissa ollessa; eräs hevostauti'). Ez a szó található meg pl. a *maansampa* 'maanmuna', vagy a *puunsampa* 'valkea, neulannupin kokoinen rahka koivuissa, lepissä, pajuissa' összetételekben is. LEHTISALO szerint a 'varázsolni' jelentés kezdetben a gombától való révületbe jutással kapcsolatos varázslásra vonatkozott, s általánosabb értelemez csak később jutott a szó. Jelentésánilag a chanti K. *pāņxtm* 'laulaen loitsia karpässientiä syötyään, parantaa loitsulla' igére hivatkozik, amely a *pāņx* 'karpässieni' szó származéka. Minthogy az etimológia alapján szókezdő \*š- hangot kell feltennünk, LEHTISALO elválasztja ezt a *sampa*, *sammas* szót a *sampo* családjába tartozó *sammas*, *samppi*, *sampa*, *sammakko* stb. szavaktól, amelyek affrikátával kezdődtek a lapp megfelelés tanúbizonyossága szerint (Vir. 1929, 130—131, l. még uó: JSFOu. XLVIII/3, 32).

LEHTISALO magyarázatának megvan az a gyenge pontja, ami UOTILA etimológiájában is jelentkezik, hogy ti. maga az a tény bizonytalanná teszi az egyeztetést, hogy az összetartozónak vélt szavakat csak a finnben és a szamojédban lehet kimutatni, más finnugor nyelvekben nem. Ettől függetlenül azonban a szamojédban nemcsak a 'gomba' jelentés nem mutatható ki, hanem a 'gomba-révületben varázsolni' jelentés sem ismeretes. Azonkívül

<sup>11</sup> Ezt a nehézséget UOTILA úgy igyekszik áthidalni, hogy a szó alapjelentésének a szamojéd szók 'zaubern' jelentését tekinti, a *sampo*-t pedig a \**sampaa* igéből képzett deverbális névszónak (mint pl. *soitto* 'soitin' < *soittaa*).

<sup>12</sup> Pl. J. KALIMA a *sampo*-t és a vele összefüggő *sammas* 'Grenzstein' szót indo-iráni jövevényszónak tartja, az óind *stambhas* 'Pfosten, Pfeiler, Säule' szóval veti össze (FUF. XXI, 128—137; Germanen und Indogermanen [Festschrift f. H. Hirt] II, 206—7; Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat 158—9). A *sampo*-t ugyancsak árja eredetűnek tartja, de egy másik óind szóval (ói. *skambha*-) veti össze ERDŐDI JÓZSEF (Szegedi Füzetek II/10—12, 195—210). E két magyarázatra l. még SETÄLÄ, Sammon arvoitus 638. Az UOTILA által feltett \**sampaa* : > *sampo* eredeztetésen kívül több magyarázat is van még a *sampo* szó o-jára vonatkozólag. U. HARVA például a *sammas* deminutív alakjának tartja (Sammon ryöstö 15 és Vir. 1944, 192), E. N. SETÄLÄ pedig a *sampa* alakváltozatot tekinti eredetűnek, a *sammas* és *sampo* már ennek származékai (az utóbbi egy hajdani -i képzővel l. Sammon arvoitus 479), L. KETTUNEN a *sampo*-t egy *sampa* 'tuki' jelentésű szóból magyarázza (Vir. 1944, 132; l. még uó. KSVK. XXXI. 120—122). A szó egyéb magyarázatairól l. még SETÄLÄ i. m. 375.



talán azt is várhatnánk, hogy a 'gomba' szóból valamilyen képző segítségével fejezik ki a 'varázslást' jelentő igét, a szamojédban azonban képzőnélküli alakokat is találunk, amennyiben a fi. *sampa* megfelelőjének tekintjük a szócsaládot. A finn szóra vonatkozólag pedig LEHTISALO cikkéből nem tudjuk meg pontosan, hogy a 'gomba, betegség' jelentésű *sampa* hogyan illeszkedik be, illetve beilleszthető-e egyáltalán a *sampo*, *sammas* stb. családjába. A cikkből csak sejteni lehet, hogy különválasztja e finn szokat, a részletes indokolás azonban hiányzik.

Ilyen körülmények között mind UOTILA, mind LEHTISALO magyarázatát bizonytalanak tekinthetjük, s ezért egy harmadik egyeztetést kísérelnék meg, amely — ha nem is teljesen kielégítő — de talán helyesebb irányba, valószínűbb megoldás felé tereli a kutatást.

DIÓSZEGI VILMOS (MNy. XLIII, 211—212) a *sámán*<sup>13</sup> szó végső forrását a mandzsu-tungúz *sama*, *šama*, *šama*, *saman*, *haman* 'sámán' szóban látja. E szó a mandzsu-tungúz *sa-*, *ša-*, *ka-* 'tud' jelentésű igéből származik, s a *-ma* ~ *-man* deverbális névszóképzővel alakult.

A samánizmusnak mint a szibériai kultúra jellegzetességének ismeretében igen csábító lenne ezt a mandzsu-tungúz *sa-* igét a szamojéd 'zaubern' jelentésű szavakkal kapcsolatba hozni. Különösebb nehézség ennek során nem merül fel. A nyenyec *gāmpā*, az enyec *sabu-*, a szelkup *šumba-* és a kamasz *sāmp-* szóbelsei *-mp-*, *-mb-*, illetve *-b-* és *-m-* hangjait nemcsak úgy foghatjuk fel, mint az uráli *\*-mp-* mássalhangzókapcsolat szabályos képviseletét, hanem igekeződőt is láthatunk bennük. Az *\*-mp-* képzőalakulat a szamojéd nyelvekben duratív-continuatív, néha präsensképzőként jelentkezik. Pl. nyenyec: (CASTR.) *labtiembiu* 'befestigen' <: *labtieu* 'haften'; (BUD.) *sapkambi-* 'graben (dauernd)' <: *sapka-* 'graben'; (LEHT.) U. *tū<sup>u</sup>nemB<sup>ā</sup>* 'riechen (fortwährend)' <: K. *tūññē* 'riechen'; Oksz. *ja<sup>u</sup>damB<sup>ā</sup>* 'fortwährend schießen' <: *jā<sup>u</sup>dā* 'schießen'; szelkup: (CASTR.) Taz *ilemban* 'ausleben' <: *ilān* 'leben'; (PROK.) *mannimbiko* 'betrachten, schauen (längere Zeit)' <: *manniko* 'einen Blick werfen'. Mint präsens-képző: nyenyec (CASTR.) *wādambiu* 'ich ernähre' <: *wadau* id.; szelkup *nōmbam* 'ich jage' <: *noap* id.; kamasz *kadaramen* 'ich wache' <: *kadarl' am* id. (I. GYÖRKE, Die Wortbildungslehre des Uralischen 47—48, ahol még präteritumi és perfectum narratívumi funkciójukra is van példa).

Az *\*-mp-* képző leválasztása után tehát egy szamojéd *sa-*, *su-* tövet kapunk. A szókezdet — miképp említettük — olyan, mint az eredeti uráli *\*š-*szel kezdődő szavakban. Az uráli *\*š-* azonban már az ősszamojéd korban elvesztette jésítettségét, így ősszamojéd *\*sa-* tövel kell számolnunk. Ez az alak pedig összekapcsolható a mandzsu-tungúz *sa-* 'tud' igével. Feltehető, hogy ez a szamojéd — mandzsu-tungúz egyezés valamilyen régi — ha talán nem is közvetlen — kapcsolat emléke. A szamojédban 'tud' jelentés nem mutat-

<sup>13</sup> A *sámán* szó egyik legrégebbi előfordulása a magyarban — DIÓSZEGI cikke szerint — 1842-ből származik. A forrásmegjelölés nélkül közölt adat minden bizonnyal BODOR L., Magyar pogány hitregék című művéből való („A *sámánok* (shama sanskrit-ban szánat) sibíriai vakhite . . . alig érdemel említést” 33). A szó azonban az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagából megállapíthatóan 1799-ben is előfordul már „ . . . nekik is az ő *Sámányik* 's Jósáik [zint úgy meg vannak]” (SÁNDOR ISTVÁN, Sokféle VI, 15, 17). A *sámánizmus* (*samanizmus*) csak 1870-ben (CSENGERY A., Történelmi tanulmányok I, 52), a *sámánkodás* és *sámánvallás* 1899-ben (BpSzemle XCIX, 362—363), a *sámánkodó* 1903-ban (IrodKözl. XIII, 381) bukkan fel először ugyancsak a Nagyszótár cédulái szerint.

ható ki ugyan, ezt a nehézséget azonban kiküszöbölhetjük, ha a szamojéd szavakat jövevényként kezeljük és feltesszük, hogy a szó eredeti jelentésétől függetlenül, már mint a samánizmussal kapcsolatos kifejezés ('zaubern') került át a szamojédba.

### 5. m. *nedv*

HEGEDŰS LAJOS a *nedv* szóról írt cikkében e szó családjába vonja a palóc *mét* 'posvány, pocsolya' szót, valamint a több nyelvjárásból ismert *medves*, *medes* stb. 'vizes, sáros, mocsaras' szavakat. Véleménye szerint „a *met* szó alkalmasint összefüggésbe hozható és egybevethető a PATKANOV gyűjtötte következő osztják szavakkal: *mēten* 'kis tó, posvány, mély hely a folyóban'... | *Lulnen-mēten*<sup>14</sup> 'Frosch-Wasserpfuhl'... | ÉO. *malan*, *malen*<sup>15</sup>” (MNY. L. 62). A magyar és a chanti szók összefüggésének hangtörténeti körülményeiről nem tájékoztat a szerző, az egyeztetést inkább csak ötletnek szánja.

A további félreértések vagy tévedések elkerülése végett rá kell mutatnunk arra, hogy az idézett chanti szavak nem a magyar *med*, *nedv* megfelelői. A chanti DN. *məvən* 'tiefe, weite Biegung, Bucht eines Flusses, tiefer Tümpel seitwärts von einem Fluss (also nicht tiefe Stelle in einem Fluss)', V. *mälən* 'tiefe Stelle, Graben (in einem See)', Vj. *mälən* 'Bucht; Strudel, tiefe Stelle in der Krümmung eines Flusses', Ni. *mätən* 'tiefe Stelle, Graben in kleinen Flüssen', Kaz. *mälən* 'Tümpel; Karauschenteich', O. *mälən* 'See, Tümpel (mit allerlei Fischen); Flussbucht' stb. (l. KARJ.—TOIV. 556b) az alábbi szó származéka: DN. *mət*, Kos., Fil., Cing., Szogom, Kr. *mət*, V. *məl*, VK. *məl*, Likr. *məv*, Mj. *məd*, Trj. *məd*, Ni. *mät*, Kaz. *mäl*, O. *mpl* 'tief' (i. m. 556 a—b). E szónak pedig a magyar *nedv*, *med*, *met* szóval való egyeztetése hangtörténetileg lehetetlen. A chanti adatoknak egyébként *mély* szavunk a szabályos megfelelője (l. NyH. 7 156; MUSz. 608; STEINITZ, FgrVok. 31; SzófSz. stb.).

HAJDÚ PÉTER

<sup>14</sup> Helyesen: *Lulnen-mēten*

<sup>15</sup> Helyesen: *malan*, *malen*